

अशस्त माह से प्रारंभ: -----

MAY 2018

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17

18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31

T W T F S S M T W T F S S M T W T

सप्तमः पाठः

ज्ञानं भावः क्रियां विना

वर्ग-नवम - Page No 45

विव्य-संस्कृत

15th Week • 103-262

Friday

13

श्लोक :- वरं बुद्धिर्न सा विद्या विद्याया बुद्धिरुत्तमा ।

बुद्धिहीना विनश्यन्ति यथा ते सिंहकारकाः ॥

शब्दार्थ :- विद्याया = विद्या से। उत्तमा = श्रेष्ठ। विनश्यन्ति = नष्ट हो जाते हैं।

वरं = श्रेष्ठ। सिंहकारकाः = मृत सिंह को जीवित करने वाले।

अन्वय :- बुद्धि वरं (भवति) सा विद्या न, विद्याया बुद्धिः उत्तमा (भवति) यथा ते सिंहकारकाः (विनश्यन्ति) (तथा एवं)

बुद्धिहीनाः विनश्यन्ति ।

अर्थ → बुद्धि श्रेष्ठ होती है, विद्या नहीं। विद्या से बुद्धि उत्तम होती है। जैसे वे सिंह बनाने वाले विनष्ट हो गये वैसे ही बुद्धिहीन विनष्ट हो जाते हैं।

शब्दार्थ - रुक्स्मिन् = किसी। नगरं = नगर में। परस्परं =

आपस में। मित्रभावेन = मित्रवत्। तेषां = उनमें। कदाचित् = कभी,

किसी समय। शास्त्रमार्गताः = शास्त्र में निपुण। शास्त्रपराङ्मुख =

शास्त्र से विमुख। मन्त्रितम् = विचार किया गया। परितोष्य =

संतुष्ट कर। अर्थोपायना = धन का उपायन (कमाना)। तथानुष्ठितं =

वैसे करते हुए। ज्येष्ठतरः = (उनमें) बड़ा। मुद = विचारहित।

राज्यप्रतिग्रह = राज्य अनुकम्पा। दास्थामः = देणों। अमिहितम् =

कहा गया। यतः = क्योंकि। ते = तुम्हें युज्यते = उन्धित।

वाल्यात्प्रभृति = बचपन से ही। रुक्त्र = रुक् शाय। असुमदु-

पायितवित्तस्य = हमारे द्वारा कमाये धन का। देशान्तरं =

दूसरे देश। अथ = इसके बाद। तैः = उनके द्वारा। प्राह = कहा।

किञ्चिन्मार्गं = कुछ दूर जाकर।

श्लोक - अर्थ निष्पः परी वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानाम् वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

शब्दार्थ :- उदारचरितानाम् = उदार चरित्र वालों का। तु = तो। वसुधा =

पृथ्वी, कुटुम्बकम् = परिवार। लघुचेतसाम् = छोटी बुद्धि वालों का।

वेति. धन। गणना = मानना। परः = अन्य।

अन्वय :- अर्थ निष्पः वा परः इति गणना लघुचेतसाम् (भवति)।

उदारचरितानाम् कुटुम्बकम् तु वसुधा एव (भवति) ॥

अर्थ :- यह मेरा है या दूसरे का है ऐसी गणना तो छोटी बुद्धि

वालों की होती है। उदार विचार (विशाल हृदय) वालों के

लिए तो पूरी पृथ्वी (संसार) ही परिवार होती है।

शब्दार्थः - तदा = तब, तथा = वैसे, Monday
 इस प्रकार। मार्गाश्रितैः = मार्ग में आगे बढ़ते हुए। अलव्यां =
 वन में। कतिञ्चित् = किसी, कोई, कुछ। अस्थीनि = हड्डियाँ।
 अमिहितम् = कहा गया। मृतसत्त्वस्य = मरे हुए जीव की।
 ओंसुख्यात् = उरसुखता पूर्वक। वारितः = रोका गया। निष्पाद्यते = बनता है।
 यद्येन = यदि इसको। सजीवनं = जीवन के साथ, जीवित। व्यापादयिष्यति =
 = खा लेगा। तर्हि = तब, तो। यावत् = जब तक। आरौहामि = चढ़ता हूँ।
 अवतीर्थ = उतर कर। व्यापादिताः = खा लिये गये। चर्म = चमड़ा।
 तद्विद्याप्रभावेण = उस विद्या के प्रभाव से। सञ्चयम् = एकत्र।
 रुधिरं = रक्त। संयोजितम् = मिलाया। सर्वानपि = सभी को।
 विफलतां = व्यर्थ। प्रतीक्षस्व = प्रतीक्षा करो। उच्यते = कहा।

श्लोकः - अवशोन्द्रियन्वितानां हस्तिस्नानमिव क्रिया।
 दुर्भागामरणप्रायो ज्ञानं भारः क्रियां विना ॥
 शब्दार्थः - अवशोन्द्रियन्वितानाम् = जिनकी इन्द्रियों और मन वश में
 नहीं है उनकी। हस्तिस्नानमिव = हाथी के स्नान की तरह।
 दुर्भागामरणप्रायः = कुरूप को आमूषणों से लादना।
 अन्वय - अवशोन्द्रियन्वितानां क्रिया हस्तिस्नानम् इव (भवति) (एवं)
 क्रियां विना ज्ञानं भारः (यथा) दुर्भागामरणप्रायः।
 अर्थ - जिनकी इन्द्रिया तथा चित्त (मन) नियन्त्रण में नहीं है उनका
 कार्य हाथी के स्नान की तरह व्यर्थ होता है। इसी प्रकार कर्म के
 बिना ज्ञान भारस्वरूप होता है जैसे कुरूप को गानों से लादना।

अभ्यासः [मौखिकः]

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकपदेन वदत -
 क) तेषां त्रयः केन व्यापादिताः? उत्तरः - सिंहैः।
 ख) तेषां त्रयः ज्ञानस्वरूपाः किन्तु कीदृशाः आसन्? उत्तरः - बुद्धिहीनाः।
 ग) प्रथमः युवकः किम् अकरोत्? उत्तरः - अस्थिं संचर्य।
 घ) चर्ममांसरुधिरं केन संयोजितम्? उत्तरः - द्वितीयेन।
 ङ) चतुर्थः वृद्धादवतीर्थं कुत्र गतः? उत्तरः - गृहम्।

2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरम् एकवाक्येन वदत -
 क) अर्थं निष्पः परः वा इति कस्य गणना भवति?
 उत्तरः - अर्थं निष्पः परः वा इति अष्टुन्वैतसाम् गणना भवति।

ख) विद्यायाः का उत्तमा ?

उत्तर - विद्यायाः बुद्धिः उत्तमा ।

ग) प्रयोऽपि केन व्यापादिताः ? उत्तर :- प्रयोऽपि सिंहं व्यापादिताः ।

घ) मार्गाश्रितैः तैः अटव्यां कानि दृष्टानि ?

उत्तर :- मार्गाश्रितैः तैः अटव्यां अस्थीनि दृष्टानि ।

ङ) किं सिंहः वन्यपशुः अस्ति ?

उत्तर - आम् । सिंहः वन्यपशुः अस्ति ।

••• : अभ्यासः [लिखतः] :•••

1. संधिविच्छेदं कुरुत -

- एकस्तु = एकः + तु । मार्गाश्रितैः = मार्ग + आश्रितैः ।
- मित्रैर्मन्त्रितम् = मित्रैः + मन्त्रितम् । ततश्च = ततः + च ।
- भाविष्यतीति = भाविष्यति + इति । यावज्जीवनम् = यावत् + जीवनम् ।

2. समासविग्रहं कुरुत -

- बुद्धिहीनाः = बुद्ध्याहीनाः - तृतीया तत्पुरुष ।
- देशान्तरम् = अन्यः देशः - कर्मधारय ।
- अर्थोपार्जनम् = अर्थस्य उपार्जना - षष्ठी तत्पुरुष ।
- उद्धारन्यरितः = उद्धारः + न्यरितः यस्यस्य - बहुव्रीहि ।
- आस्थिसञ्चयः = अस्थीनां सञ्चयः - षष्ठी तत्पुरुष ।
- सजीवः = जीवनेन सह वर्तमानः - सहार्थ बहुव्रीहि ।

3. प्रकृति प्रत्ययविभागी कुरुत -

- मूढः = मूह + क्त । एकत्रा = एक + त्रल् ।
- कर्तुम् = कृ + तुमुन् । अभिहितम् = अभि + णि + क्त ।
- अवतीर्य = अव + णि + क्त । आश्रितः = आ + श्रि + क्त ।

4. संस्कृत भाषया अनुवादं कुरुत -

- क) किसी गाँव में चार युवक रहते थे ।
 ३०- कारिमखिन्दर ग्रामे चत्वारः युवानः निवसन्ति स्म ।
- ख) वे परस्पर मित्रभाव से रहते थे ।
 ३०- ते परस्परं मित्रभावेन निवसन्ति स्म ।
- ग) अर्थोपार्जन के लिए वे दूसरे देश में गए ।
 ३०- अर्थोपार्जनाय ते देशान्तरं गतः ।
- घ) उन्होंने एक स्थान पर आस्थियाँ देखीं ।
 ३०- ते एकस्मिन् स्थाने अस्थीनि उपश्यन् ।

इ वे अपरिथयौ एक सिंह की थी।

४०. तानि अस्थीनि एकस्य सिंहस्य आसन् ।

५. अधोलिखितेषु कौण्डिन्येन समुच्चितेन रिक्तस्थानं पूरयत -
 क) कदाचित् तैः मित्रैः मन्त्रिम् । [विप्रैः/साधुभिः/मित्रैः]

ख) राज्यपरिग्रहः विद्या विना न लभ्यते । [धनं/बुद्धिं/विद्यां]

ग) उदार चरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् । [उदार/विशाल]

घ) प्रयोऽपि सिंहेन व्यापादिताः । [हस्त्युना/सिंहेन]

ङ) तृतीयः पुरुषः सुबुद्धिना वारितः । [वारितः/प्रैरितः]

•••: उपष्टमः पाठः :•••

-: नीतिपद्यानि :-

श्लोक - अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवङ्गुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रञ्जयति ॥ १ ॥

शब्दार्थः - अज्ञः = मूर्ख । सुखम् = आसानी से, सुखपूर्वक । आराध्यः = जिसे मनाया जा सके या समझाया जा सके । सुखतरम् = और आसानी से । विशेषज्ञः = विद्वान्, विशेषज्ञान रखने वाला । लव = अल्प, थोड़ा । ज्ञानलवङ्गुर्विदग्धं = अल्पेन ज्ञानेन अहङ्कारपूर्णाः = थोड़े ज्ञान के कारण अहङ्कार रखने वाला । रञ्जयति = प्रसन्न करता है ।

अन्वयः - अज्ञः सुखम् आराध्यः (न्य) विशेषज्ञः सुखतरम् आराध्यते (परम्) ज्ञानलवङ्गुर्विदग्धं नरं ब्रह्मा अपि न रञ्जयति ॥

अर्थ - मूर्ख व्यक्ति को आसानी से समझाया जा सकता है । ज्ञानी व्यक्ति को और आसानी से समझाया जा सकता है । किन्तु अल्पज्ञान के कारण अहङ्कार से ग्रस्त व्यक्ति को ब्रह्मा भी नहीं समझा सकते ।

श्लोक - येषां न विद्या न तपो न दानं न चापि शीलं न गुणो न धर्मः ।

ते मर्त्यलोके भुवि चारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥ १ ॥

शब्दार्थः - मर्त्यलोक = मृत्युलोक में, धरती पर । मृगाः = पानवर ।

भारभूता = भार लेकर, भार स्वरूप । शील = आचरण, सद्वृत्त ।

चरन्ति = घूमते हैं, विचरते हैं ।

अन्वय - येषां (मनुष्याणाम्) न विद्या न तपः न दानं न शीलं न गुणः न धर्मः च अपि (अस्ति) ते (मानवाः) मृगाः (रूपेण सन्ति) (ये) भारभूता भुवि मृत्युलोक मनुष्यरूपेण चरन्ति ॥

अर्थ - पिन मनुष्यों के पास न विद्या, न तपस्या, न दान न सहाचार, न गुण और न ही धर्म है, वे व्यक्ति (सही अर्थों में) पशु ही हैं जो भार स्वरूप होकर धरती पर मनुष्य रूप में घूमते रहते हैं।

श्लोक - पाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिष्टु तनोति कीर्तिं सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ 3 ॥

शब्दार्थ - पाड्यं = पाड़ता, शिथिलता, निष्क्रियता । वाचि = वाणी में । धियः = बुद्धि की । दिशति = करती है, देती है । अपाकरोति = दूर करती है । चेतः = चित्त को, मन को । प्रसादयति = प्रसन्न करती है । दिष्टु = दिशाओं में । कीर्तिः = यश को । तनोति = फैलाती है ।

अन्वयः - सत्संगतिः धियो पाड्यं हरति वाचि सत्यं सिञ्चति मानोन्नतिं दिशति पापम् अपाकरोति चेतः प्रसादयति (च) कीर्तिं दिष्टु तनोति । कथय (सत्संगतिः) पुंसां किं न करोति । अर्थ - सत्संगति बुद्धि की पाड़ता को हरती है, वाणी में सत्य को सिञ्चित करती है, सम्मान की उन्नति करती है, पाप को दूर करती है, चित्त को प्रसन्न करती है और यशको सभी दिशाओं में फैलाती है । कहे, सत्संगति व्यक्ति को क्या नहीं देती है ।

श्लोक - प्रारभ्यते न खलु विघ्नमयेन नीर्घेः प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति महयाः ।

विघ्नेः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमाना प्रारब्धमुत्तमपना न परित्यजन्ति ॥ 4 ॥

शब्दार्थ - प्रारभ्यते = प्रारम्भ किया जाता है । खलु = निश्चय ही । विघ्नमयेन = बाधा के मय से । नीर्घेः = अक्षय प्रकृति के लोग द्वारा । विघ्नविहता = विघ्न - बाधा पड़ने पर । विरमन्ति = रोक देते हैं । महयाः = महयम प्रकृति के लोग । प्रतिहन्यमाना = वाधित होकर । उत्तमपनाः = उत्तम प्रकृति के लोग । परित्यजन्ति = छोड़ते हैं ।

अन्वय - नीर्घेः खलु विघ्नमयेन न प्रारभ्यते (च) महयाः प्रारभ्यः विघ्नविहता विरमन्ति (परम) उत्तम पनाः

विद्वान् पुनः पुनः प्रतिहन्यमानः अपि

प्रारब्धं न परित्यजति ।

उपार्थ - अधम प्रकृति के लोग निश्चय ही विद्वान् के भय से (कोई कार्य) आरम्भ ही नहीं करते और मध्यम प्रकृति के लोग आरम्भ करके विद्वान्-वाधा पड़ने पर रोक देते हैं। परन्तु उत्तम प्रकृति के लोग विद्वान् से पुनः-पुनः बाधित होने पर भी आरम्भ किये कार्य को नहीं छोड़ते ।

श्लोकः - निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अर्थ - वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥६॥

शब्दार्थः - निन्दन्तु = निन्दा करें। नीतिनिपुणाः = नीतिज्ञ। वा = या। स्तुवन्तु = स्तुति करें। लक्ष्मीः = धन की देवी। समाविशतु = पास-आएँ। यथेष्टम् = जैसी इच्छा हो। गच्छतु = जाएँ। अर्थव = आप-ही। युगान्तरे = युग के बाद, बहुत दिनों बाद। न्यायात्पथः = न्यायान्वित मार्ग से। प्रविचलन्ति = हटाते। धीराः = धैर्यवान् लोग।

अन्वय - नीतिनिपुणाः निन्दन्तु वा यदि स्तुवन्तु लक्ष्मीः यथेष्टम् समाविशतु वा गच्छतु मरणम् अथ एव वा युगान्तरे (भवतु) धीराः न्यायात्पथः पदं न प्रविचलन्ति ।

अर्थ - नीति कुशल लोग निन्दा करें या स्तुति करें. लक्ष्मी जैसी इच्छा हो (स्वेच्छा से), पास रहें या जाएँ, मृत्यु आप ही हो या काफी समय बाद हो, धैर्यवान् शक्ति न्याय के मार्ग से अपना पैर नहीं हटाते, अर्थात् न्यायान्वित मार्ग से पीछे नहीं हटते ।

श्लोकः - सिंहः शिबुरपि निपतति महमालिनकपोलभित्तिषु शय्येषु । प्रकृतिरियं सत्त्वतां न खलु वयस्तेषसो हेतुः ॥ ६ ॥

शब्दार्थ - महमालिन = मह से मत। कपोल = गाल। निपतति = आक्रमण करता है। प्रकृतिः = स्वभाव। इयं = यह। सत्त्वतां = बलवानों का। वयः = उम्र। तेषसः = पराक्रम। अपि = भी।

अन्वय - सिंहः शिबुः अपि महमालिनकपोलभित्तिषु शय्येषु निपतति। सत्त्वतां इयं प्रकृतिः (अस्ति)। खलु वयः तेषसो हेतुः न भवति ॥ अर्थ - सिंह का शिबु भी महमत्त गाल वाले हाथी पर आक्रमण कर देता है। बलवानों की यही प्रकृति होती है। निश्चय ही उम्र पराक्रम का कारण नहीं होता ।

श्लोकः - आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लक्ष्मी पुरा वृद्धिमुपैति पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छाया इव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥१॥

शब्दार्थः - गुर्वी = बड़ी, गाम्भीर । क्षयिणी = कम होने वाली । छोटी होने वाली । क्रमेण = क्रमशः । पुरा = पहले । वृद्धिम् = बढ़ोत्तरी को । उपैति = होती जाती है, प्राप्त होती है । पश्चात् = बाद में । पूर्वार्ध = पहले आधे । परार्ध = बाद का आधा । छाया इव = छाया की तरह । खल = दुष्ट । लक्ष्मी = छोटी ।

अन्वयः - खलसज्जनानाम् मैत्री दिनस्य पूर्वार्धपरार्ध छाया इव भिन्ना (भवति) ।
(खलानाम् मैत्री दिनस्य पूर्वार्ध छाया इव) आरम्भ गुर्वी क्रमेण क्षयिणी (भवति) । (सज्जनानाम् मैत्री दिनस्य परार्ध छाया इव) पुरा लक्ष्मी पश्चात् वृद्धिम् उपैति ।

अर्थः - दुष्टों और सज्जनों की मैत्री दिन के पूर्वार्ध और परार्ध की छाया की तरह अलग-अलग होती है । दुष्टों की मैत्री दिन के पहले आधे भाग की छाया की तरह आरम्भ में बहुत बड़ी (खनिष्ट) तथा क्रमशः छोटी (कम) होती जाती है सज्जनों की मित्रता दिन के बाद के आधे भाग की छाया की तरह पहले छोटी लेकिन बाद में बड़ी (खनिष्ट) होती जाती है ।

श्लोकः - विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सहसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धिर्हि महत्तमनाम् ॥१॥

शब्दार्थः - विपदि = विपत्ति में, कठिनाइयों में । अभ्युदये = उन्नति में । सहसि = समामें । वाक्पटुता = वाणी की कुशलता, बोलने में कुशल । युधि = युद्ध में । विक्रमः = शौर्य, वीरता । यशसि = यश में, कीर्ति में । व्यसनं = आसक्ति । प्रकृतिसिद्धिः = स्वाभाव से सिद्ध, स्वभाविक । इदम् = यह । महत्तमनाम् = महान लोगों का ।

अन्वयः - विपदि धैर्यम् अथ अभ्युदये क्षमा सहसि वाक्पटुता युधि विक्रमः यशसि अभिरुचिः श्रुतौ व्यसनं इदं महत्तमनाम् प्रकृतिसिद्धिम् हि (भवति) ।

अर्थ - कठिनाई में धैर्य धारण करना तथा उन्नति प्राप्त होने पर क्षमाशील होना, समा में वाणी की कुशलता, युद्ध में शौर्य, यश (कीर्ति) में रुचि, शास्त्रों के अध्ययन में आसक्ति ये महान लोगों के स्वभाविक गुण होते हैं ।

—: अम्यासः [मौखिकः] :—

प्र० 1. संस्कृतभाषाया उत्तराणि वक्तव्यं —

क) मनुष्यरूपेण के मृगाश्चरन्ति ?

उ० - येषां न विद्या, न तपः, न दानं, न शीलं, न गुणः, न धर्मः,
न भवन्ति ते मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ।

ख) के भुवि भारभूताः सन्ति ?

उ० - विद्या, तपः, दानं, शीलं, गुणः धर्महीनाः न च भुवि
भारभूताः सन्ति ।

ग) विघ्नविहिताः प्रारभ्य के विरमन्ति ?

उ० - विघ्नविहिताः प्रारभ्य महयाः विरमन्ति ।

घ) न्यायात् पथः के न प्रविचलन्ति ?

उ० - न्यायात् पथः क्षीराः न प्रविचलन्ति ।

ङ) महात्मनाम् विपादि किम् लक्षणम् भवति ?

उ० - महात्मनाम् विपादि धैर्यं लक्षणं भवति ।

—: अम्यासः [लिखितः] :—

1. एकपदैः संस्कृतभाषाया उत्तराणि लिखत —

क) कदा सिंहाशिरुरपि निपतति ? उत्तर - बाल्यकाले ।

ख) मर्त्यलोके भुवि भारभूताः के सन्ति ? उत्तर - गुणधर्मरहितः ।

ग) का धियः षाड्यम् हरति ? उत्तर - सत्संगतिः ।

घ) चैतः कः प्रसादयति ? उत्तर - सत्संगतिः ।

ङ) दिक्षु कीर्तिं कः तनोति ? उत्तर - सत्संगतिः ।

च) महात्मनाम् किम् लक्षणम् अस्ति ? उत्तर - धैर्यम् ।

2. अधोलिखितानि रेखांकितपदानि बहुवचने परिवर्तयत —

उदाहरणम् : - एकवचने - त्वं कार्ये प्रवृत्तः अस्ति ।

बहुवचने - त्वया कार्ये प्रवृत्ताः सन्ति ।

क) यस्य पार्श्वे नास्ति विद्या सः मृग इव चरति ।

बहुवचने - येषां पार्श्वे नास्ति विद्या ते मृगाः इव चरन्ति ।

ख) सत्संगतिः पुरुषस्य वाचि सत्यम् सिञ्चति ।

बहुवचने - सत्संगतिः पुरुषाणाम् वाक्चु सत्यं सिञ्चति ।

ग) नीचैः विघ्नभयेन कार्यं न प्रारभ्यते ।

ग) बहुवचने - नीचे: विघ्नभयेन कार्याणि न प्रारभ्यन्ते ।

घ) सत्सङ्गतिः पुरुषस्य मानोन्नतिम् दिशति ।

बहुवचने - सत्सङ्गतिः पुरुषाणाम् मानोन्नतिम् दिशति ।

03. उचितविभक्तिप्रयोगं कृत्वा वाक्यानां पूर्तिः कुरुत -

● उदाहरणम् - बालकेन सुन्दरम् अक्षरं लिखितम् । [सुन्दर]

क) ज्ञानलवदुर्विदग्धं नरम् ब्रह्मापि न रञ्जयति । [नर]

ख) विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः उत्तमजनाः न परित्यजन्ति [उत्तमजन]

ग) धीराः न्यायात् यथः न प्रविचलन्ति । [न्याय]

घ) सज्जनानाम् मैत्री दिनस्य परार्थमिन्ना हाया इव भवति [परार्थमिन्ना]

ङ) उत्तमजनाः प्रारब्धकार्याणि न परित्यजन्ति [प्रारब्धकार्य]

4. अधोलिखितेषु चतुर्षु पर्यायपदद्वयं रेखांकितं कुरुत -

क) निपुणाः - विज्ञाः, अज्ञाः, विशेषज्ञाः

ख) अक्षमीः - इन्दिरा, रमा, शारदा

ग) पथः - मार्गात् सरण्याः कुल्यायाः

घ) शिशुः - बालः श्येनः नवप्यातः

ङ) सदसि - समायाम् सरथि परिषदि

5. एकं समुचितं पदं लिखत - यथा - यस्य पार्श्वे ज्ञानाभास्ति सः अज्ञः ।

क) विघ्नेन विशेषेण हताः ये ते विघ्नहता ।

ख) नीतौ निपुणा ये ते नीतिनिपुणा ।

ग) सतां संगतिः सत्सङ्गतिः ।

घ) महान् आत्मा अस्ति यः महात्मा ।

6. स्तम्भद्वये लिखितानां विपरीतार्थकशब्दानां मेलनं कुरुत -

'अ'

'आ'

उत्तर → 'अ'

'आ'

1. अज्ञः क) दुःखम् 1. अज्ञः - विज्ञाः ।

2. सुखम् ख) विज्ञाः 2. सुखम् - दुःखम् ।

3. विशेषज्ञः ग) दुरात्मनाम् 3. विशेषज्ञः - अल्पज्ञाः ।

4. विदग्धम् घ) अद्यमाः 4. विदग्धम् - मूर्खम् ।

5. भुवि ङ) उच्चैः 5. भुवि - रसातले ।

6. नीचैः च) रसातले 6. नीचैः - उच्चैः ।

7. उत्तमाः ङ) अल्पज्ञः 7. उत्तमाः - अधमाः ।

8. महात्मनाम् ज) मूर्खम् 8. महात्मनाम् - दुरात्मनाम् ।

शब्दार्थः - कलासु = कलाओं में। सम्प्राप्तेः = पाने का। Friday
पुरुषार्थ = मानव जीवन का उद्देश्य। एतत् = इस। संस्कारोत्सवेषु =
संस्कार के उत्सवों में (जैसे विवाह, मण्डन पानेक इत्यादि)। पुरस्सरम् =
के अनुसार। कैचिद् = कुछ। प्रभृत्यः = इत्यादि। विश्वविश्रुताः =
विश्वविख्यात।

माधुर्यभाव = प्रेम का भाव, मृगार भाव। अञ्चलेषु = क्षेत्रों में।
नृत्यभेदाः = नृत्य के प्रकार। अस्मिन् = इस।
लोकाराधनक्षमं = लोगों को प्रसन्न करने में समर्थ या सक्षम।
पानखन्धिबद्धं = पानता की रुचि को बढ़ाने वाला। सोसाह =
उत्साह के साथ। बहुमन्थन्ते = बहुत पसीढ़ किये जाते हैं।
गीतनृत्यसमन्वितानि = गीत और नृत्य से युक्त।
राज्येऽस्मिन् = इस राज्य में। निर्मायन्ते = बनाये जाते हैं।
प्राङ्गाणे = आंगन में। भित्तौ = दिवालों पर। तुलसीचबूतरे =
तुलसी चबूतरे पर। एच्यन्ते = बनाये जाते हैं। इहानी = इस
समय। गौरवभूताः = गौरव स्वरूपा। अपना = अहिपन।
मृन्मयानि = मिट्टी के बने। आपणेषु = टुकड़ों में। मूर्तिकला-
विद्वमिः = मूर्तिकला के पानकारों द्वारा। वृण = तिनका, घास,
फूस इत्यादि। कर्गद = कागज। छोटकः = छोड़ा। मण्डपाम्यन्तरे =
मण्डप के भीतर। स्थाप्यन्ते = स्थापित किये जाते हैं।

अभ्यासः [मौखिकः]

- प्र० 1 अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि सूकेनेव पठेन बहत् -
क) कलासु प्रमुखम् किम्? उत्तर - संगीतम् ।
ख) 'पट-पटिन-इति लोकनृत्यम् कस्मिन् अञ्चले प्रसिद्धम्?
उत्तर - मिथिलायाम् ।
ग) नाट्यं कतमो वेदः कथ्यते? उत्तर - पंचमः ।
घ) पद्मध्री पगदम्बा देवी कस्यां कलायां प्रसिद्धा?
उत्तर - न्यत्र विद्यायाम् ।
ङ) मण्डपाम्यन्तरे केषां मूर्तयः स्थाप्यन्ते?
उत्तर - गणानाम् छोटकानाम् च ।

अभ्यासः [लिखितः]

प्र० अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृत-

भाषया पूर्ण वाक्येन लिखत -

- क) किं नाम संगीतम् ? उत्तर - गीतं नृत्यं च वाद्यं च संगीतम् उच्यते ।
ख) भास्य कीदृशं नृत्यम् ? उत्तर - भास्य माधुर्यभाव सूचकं नृत्यं भवति ।
ग) भोष्पपुरी अञ्चले कस्य किं नाम न च नाटकं प्रसिद्धम् ?
उत्तर - भोष्पपुरी अञ्चले मिखारी ठाकुरस्य 'विदेशिया' इति नामकं नाटकं प्रसिद्धम् ।
घ) संगीतकलायां प्रसिद्धाः साधकाः के आसन् ?
उत्तर - संगीतकलायां प्रसिद्धाः साधकाः पण्डित रामचतुर मल्लिक - पण्डित सियाराम तिवारी इत्यादयः आसन् ।
ङ) कस्मिन् अवसरे काभिश्च चित्राणि निर्मायन्ते ?
उत्तर - देवपूजनावसरे संस्कारोत्सवेषु च स्त्रीभिः चित्राणि निर्मायन्ते ।

02. प्र० - अधोलिखित प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

- क) संगीतं कलासु प्रमुखं कथम् ?
उ० - संगीतं कलासु प्रमुखं यतः स्तत एव देवाराधनस्य पुरुषार्थं सम्प्राप्तः प्रमुखं साधनम् ।
ख) राज्यस्य अञ्चलेषु प्रसिद्धानां लोकनृत्यानां नामानि लिखत ।
उ० - राज्यस्य अञ्चलेषु प्रसिद्धानां लोकनृत्यानां नामानि सन्ति - खेसडिन, लोमकच, नेहुआ पोगीरा, चैता, गौड इत्यादयः ।
ग) मिथिला - चित्रकलायाः परिवर्धं कृतम् ।
उ० - मिथिला क्षेत्रे देवपूजनावसरे - संस्कारोत्सवेषु च स्त्रीभिः भूमौ अल्पना, भित्ति चित्राणि च निर्मायन्ते । इयं ही चित्रकला मिथिला - चित्रकला कथ्यते ।
घ) धार्मिकदृष्ट्या मूर्तिकलायाः किं महत्त्वम् ?
उ० - धार्मिक दृष्ट्या मूर्तिकलायाः अतिमहत्त्वम् अस्ति । धार्मिकावसरेषु देवमूर्तयः स्थाप्यन्ते जनैः पूज्यन्ते च ।
ङ) विहारस्य सांस्कृतिकं महत्त्वं वर्णयत ।
उ० - विहारस्य सांस्कृतिकं महत्त्वं अति गौरवमयं अस्ति । अर्थं सांस्कृतिकनिधि सम्पन्नं राज्यम् । इदं न केवलं धर्म-दर्शन-ज्योतिष व्याकरणादिशास्त्राणां भूमिः अपितु संगीत-नृत्य-चित्र-प्रभृतीनां कलानामपि विकासस्थलम् ।

प्र०३. 'क' स्तम्भे प्रदत्तानां पदानां 'ख' स्तम्भे
लिखित पदैः सह समुचितं मेलनं कुरुत -

'क'	'ख'	उत्तर 'क'	'ख'
झिझिया	गीतम्	झिझिया	— नृत्यम्
अल्पना	नृत्यम्	अल्पना	— चित्रकला
क्रीडनकम्	चित्रकला	क्रीडनकम्	— मूर्तिकला
भिरवारी ठाकुरः	मूर्तिकला	भिरवारी ठाकुरः	— नाट्यम्
समहाख्योन	नाट्यम्	समहाख्योन	— गीतम्

प्र०४. अधोलिखितेषु पदेषु धातुयुक्तम् अन्वितं प्रत्ययं निर्दिशत -

क) नृत्यम्	- √नृत् + ल्यप् / क्यप्	उत्तर - क) क्यप्
ख) वाद्यम्	- √वद् + यत् / ०यत्	ख) ०यत्
ग) साधनम्	- √साध् + षत् / ल्युट्	ग) ल्युट्
घ) भिन्नम्	- √भिद् + क्त / ल्युट्	घ) ल्युट्
ङ) ध्यातम्	- √ध् + क्त / क्त	ङ) क्त

प्र०५. निम्नलिखितेषु पदेषु उपसर्ग धातु-य पृथक्कृत्य समुचित
प्रत्ययरूपं लिखत -

क) संगीतम् - सम् + गी (गी) क्त्वा / क्त	३० - सम् + गी + क्त = संगीतम् ।
ख) सम्प्राप्तिः - सम् + प्र + आप् तुमुन् / क्तिन्	३० - सम् + प्र + आप् + क्तिन् = सम्प्राप्तिः ।
ग) संस्कृतिः - सम् + कृ क्तिन् / तुमुन्	३० - सम् + कृ + क्तिन् = संस्कृतिः ।
घ) विश्रुतः - वि + श्रु यत् / क्त	३० - वि + श्रु + क्त = विश्रुतः ।
ङ) प्रस्तोतव्यम् - प्र + स्तु ल्यप् / तव्यत्	३० - प्र + स्तु + तव्यत् = प्रस्तोतव्यम् ।
च) प्रस्तुतम् - प्र + स्तु क्त / ल्यप्	३० - प्र + स्तु + क्त = प्रस्तुतम् ।

प्र०६ अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां समुचितां विभक्तिं निर्दिशत -

क) संगीत कलासु प्रमुखम्	[षष्ठी / सप्तमी] उत्तर - क) सप्तमी ।
ख) 'सोहर-इति संस्कारगीतस्य भेदः।	[तृतीया / षष्ठी] - ख) षष्ठी ।
ग) नाट्यं पञ्चमो वेदः कथ्यते ।	[प्रथमा / द्वितीया] - ग) प्रथमा ।
घ) संगीत संस्कृतेः अभिन्नम् अङ्गम्।	[तृतीया / षष्ठी] - घ) षष्ठी ।
ङ) कुम्भकारैः निर्मिताः गजानां मूर्तयः।	[चतुर्थी / तृतीया] - ङ) तृतीया ।

शब्दार्थ :- देशोऽस्मिन् = इस देश में । नाना = अनेक ।
 येन प्रकारेण = जिस प्रकार से । हिन्दूनां = हिन्दुओं का ।
 प्रभृत्यः = इत्यादि । महम्मदीयानाम् = मुसलमानों का ।
 यावत् = जब तक । मूलतः = मूल रूप से । तपस्यायाः = तपस्याका ।
 सद्भावनायाः = सद्भावना का । दृष्ट्या = की दृष्टि से ।
 चन्द्रमसं = चन्द्रमा को । विलोक्य = देखकर । सम्मिलय =
 एक साथ इकट्ठा होकर । इफतार = रूखा होने पर उपवास
 तोड़ना । मासमैकं = एक महीना । तथैव = उसी प्रकार ही ।
 मासावसाने = महीना के अन्त होने पर । अन्यैद्युः = दूसरे दिन ।
 एतदर्थमेव = इस उर्थ में ही । नैतादृशम् = इसके समान नहीं ।
 अन्यत् = दूसरा । वसनानि = वस्त्रों को । मिलित्वा = मिलकर ।
 शुद्धयर्थम् = शुद्धि के लिए । अवसरोऽस्मिन् = इस अवसर पर ।
 दीनार्त्तानाम् = दीन दुःखियों का । तद्वैव = वह ही । समागतस्य =
 आने वाले की । निमज्जयति = डुबकी लगता है । एकतायाः =
 एकता का । औदार्यस्य = उदारता का । प्रतीकः = चिह्न ।

सर्वधर्मसमत्वेन भारतेऽपि महोत्सवः ।

ईदारथो वार्षिकोऽप्येष परमानन्ददायकः ॥

शब्दार्थ - सर्वधर्मसमत्वेन = सर्वधर्म समभाव से । आरथः = नामक,
 कहा जाने वाला । एष = यह । परमानन्ददायकः = काफी आनन्द
 देने वाला ।

अन्वय - भारतेऽपि सर्वधर्मसमत्वेन (आशुषितः) एष ईद
 आरथः वार्षिकः महोत्सवः अपि परम आनन्ददायकः
 (भवति) ।

अर्थ - भारत में सर्वधर्मसमभाव से मनाया जाने वाला
 यह ईद नामक वार्षिक महोत्सव भी परम आनन्ददायक
 होता है ।

~ अभ्यास [मौखिक] ~

प्र०१. अधोलिखित प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन संस्कृत
 भाषया वदत -

क) हिन्दूनाम् मुख्योत्सवाः के के सन्ति ?

उ० - हिन्दूनाम् मुख्योत्सवाः दीपावली, रक्षाबन्धनं, दुर्गा -
 पूजादयः सन्ति ।

[मौखिकः]

प्र० ख) महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः कः मन्यते?

उ० - महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः 'ईदः' मन्यते।

ग) ईदपर्व कीदृशम् पर्व अस्ति ?

उ० - ईदपर्वम् तपस्यायाः उपासनायाः च पर्वः सन्ति।

घ) ईदपर्वणि महम्मदीयाः किम् विलोक्य 'रोज्या' प्रारभन्ते ?

उ० - ईदपर्वणि महम्मदीयाः चन्द्रमसं विलोक्य 'रोज्या' प्रारभन्ते।

ङ) 'ईदगाहः' कः कथ्यते ?

उ० - ईदगाहः नमाज-स्थानं कथ्यते।

~ अभ्यासः [लिखितः] ~

प्र० 1. अधोलिखितप्रश्नानामुत्तराणि एकवाक्येन संस्कृतभाषाया लिखत-

क) धर्मप्रधानदेशः कः ? उ० - भारतवर्षः धर्मप्रधानः देशः अस्ति।

ख) ईदपर्वणि व्रतधारिणः किं कुर्वन्ति ?

उ० - ईदपर्वणि व्रतधारिणः पूर्णं दिनं उपवासं कुर्वन्ति।

ग) नमाजस्थानं किं कथ्यते ?

उ० - नमाजस्थानं 'ईदगाह' कथ्यते।

घ) ईदपर्वणि निर्धनाः धनिकान् किं कुर्वन्ति ?

उ० - ईदपर्वणि निर्धनाः धनिकान् यथाशक्ति दानं कुर्वन्ति।

ङ) ईदावसरे यत् दानं भवति तम् किं कथ्यते ?

उ० - ईदावसरे यत् दानं भवति तम् 'अकात-फितरा' च कथ्यते।

2. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधारीकृत्य प्रश्न-निर्माणं कुरुत -

क) भारतदेशोऽयं धर्मप्रधानः।

→ कः देशः धर्मप्रधानः ?

ख) अस्मिन् देशे बहवः धर्माः सन्ति।

→ अस्मिन् देशे बहवः धर्माः सन्ति ?

ग) महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः 'ईद' इति मन्यते।

→ महम्मदीयानां सर्वोत्तमः उत्सवः कः इति मन्यते ?

घ) ईदानुष्ठानम् सामूहिकरूपेण पूर्णं क्रियते।

→ ईदानुष्ठानम् कीदृशेन पूर्णं क्रियते ?

प्र० 2. इदं पर्वं स्कारिमन् वर्षे स्क् वारम् आयाति Wednesday

→ किम् पर्वं स्कारिमन् वर्षे स्क् वारम् आयाति ?

प्र० 3. सौधि-विच्छेदं कुरुत -

- 1) देशोऽयम् = देशः + अयम् । 8) नैतादृशम् = न + स्तादृशम् ।
- 2) देशोऽस्मिन् = देशो + अस्मिन् । 9) कर्मणश्च = कर्मणः + च ।
- 3) मुरण्योत्सवाः = मुरण्य + उत्सवाः । 10) धानिकाश्च = धानिकाः + च ।
- 4) उत्सवोऽयम् = उत्सवः + अयम् ।
- 5) अत्याकर्षकम् = अति + आकर्षकम् ।
- 6) मासवसाने = मास + अवसाने ।
- 7) अनुष्ठानमिदं = अनुष्ठानम् + इदम् ।

प्र० 4. रेखाङ्कितपदेषु विभक्तिकारणं लिखत -

- क) अत्याकर्षकम् इदम् पर्व अस्ति ।
→ 'विशेषणो द्वितीया' इति सूत्रेण कारणेन अस्ति ।
- ख) महम्मदीयाः चन्द्रमसं विलोक्य 'रोष्या' इति रामपानमासे प्रारम्भे ।
→ 'कर्मणि द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीया विभक्ति अस्ति ।
- ग) मासमेकं चावत् इदम् पर्वं भवति ।
→ 'अपठ्ययोगे द्वितीया' इति सूत्रेण द्वितीया विभक्ति अस्ति ।
- घ) चिकित्साशास्त्रदृष्ट्या मनसः वचसः कर्मणश्च शुद्ध्यर्थम् इदम् पर्वं मन्यते ।
→ 'करणौ तृतीया' इति सूत्रेण तृतीया विभक्ति वर्तते ।

प्र० 5. 'क' स्तम्भस्य प्रकृति-प्रत्यय-योगः 'ख' स्तम्भे दत्तः / तयोः समुच्चितमेलनं कुरुत -

क्र. 'क'	'ख'	उत्तर - 'क'	'ख'
1) मिल + क्त्वा	क) बहुधा	1) मिल + क्त्वा	→ मिमित्वा ।
ii) बहु + धा	ख) तथा	ii) बहु + धा	→ बहुधा ।
iii) तत् + धाल्	ग) मिलित्वा	iii) तत् + धाल्	→ तत् तथा ।
iv) दृश + क्त्वा	घ) विलोक्य	iv) दृश + क्त्वा	→ दृष्ट्वा ।
v) वि + लोक् + ल्यप्	ङ) दृष्ट्वा	v) वि + लोक् + ल्यप्	→ वि विलोक्य ।

शब्दार्थः :- नगरापेक्षया = नगर की तुलना में।
 नूनम् = निश्चय ही। तथा = उतनी, वैसा। क्वचित् = कुछ, कहीं,
 कोई-कोई। अथ = अपाज। निर्वहन्ति = निर्वाह करते हैं।
 उक्ति = कथन। असूयत = बनाया। कल्पयित्वा = कल्पना
 कर, विचार कर। निर्ममै = निर्माणा किया। तिर्याः = तीन।
 अधूनतमाः = बहुत कम। एतल्लाभार्थं = इसे पाने के लिए।
 तत्रत्याः = वहाँ रहने वाले। क्वचित् = कुछ। पलायमाना =
 पलायन करते हुए। धनाप्यनार = धन कमाने के लिए।
 यद्वा-कदैव = कभी-कभी ही। तदानीम् = उस समय।
 सामञ्जस्यं = सामञ्जस्य, सहभाव, मेल-जोल का भाव।
 परिमिता = सीमित। आगता = आयी। यन्त्रोपस्कारादीनि = यन्त्र
 उपकरण बुत्यादि। प्रायेण = प्रायः। अथ = अपाज। मन्यते = माना जाता है।
 वृत्तिहीनानां = जीविका विहीन। विपन्नानां = विपन्नों का, गरीबों का।
 इमे = ये। पूर्वे तु = पहले वाले तो। सुखसमृद्धिपातं = सुख-समृद्धि
 के समूह। पातम् = समूह। भौतिकी = ऊपरी, बाह्य।
 अपि = भी। नाथ = अपाज नहीं। प्रशस्तम् = प्रशंसा।
 न = नहीं। अथत्वे = अपाज-कल। मिमित्तात् = कारण से।
 क्वचित् = कुछ। क्वदान्चित् = कभी। मङ्गात् = टूटने से।
 अप्राप्यते = प्राप्त होते हैं। युगपद् = एक साथ। दलप्रतिवृद्धता-
 दलो में बँध जाना। अवरुद्धम् = रुका हुआ। अनावृष्टिकारणात् =
 सुखार के कारण। महदैव = भयंकर।
 तदर्थं = इस लिए। समताभावम् = बराबरी का भाव। अवयवैः =
 अङ्गों से। कुतः = कहीं से। कामम् = यद्यपि, मल ही।
 बाहुल्येन = बहुलता से, प्रचुरता से। समानेया = बराबर
 रूप से लायी जाय। तदैव = तभी। काम्यम् सुन्दर।
 अवरुद्धम् स्यात् = रुकेगा।

अभ्यासः [मौखिकः]

- प्र० 1. निम्नलिखितानी प्रश्नानामुत्तरं दत्त -
 का) अस्माकं देशे जनाः कुत्र वसन्ति ?
 उ०- अस्माकं देशे जनाः ग्रामे नगरे च वसन्ति।
 ख) भारते केषां संख्या अधिका अस्ति ?
 उ०- भारते ग्रामाणाम् संख्या अधिका अस्ति।

ग) प्राचीनकाले ग्राम्याजीवनं कीदृशम् आसीत् ? Monday

उ०. प्राचीनकाले ग्राम्याजीवनं बहुसुखमयं आसीत् ।

घ) विदेशीषु ग्रामेऽपि कीदृशी समृद्धिः आगता ?

उ०. विदेशीषु ग्रामेऽपि वैज्ञानिकी समृद्धिः आगता ।

ङ) अथ ग्रामे कस्य कल्पना नास्ति ?

उ०. अथ ग्रामे स्वर्गस्य कल्पना नास्ति ।

~ अभ्यासः [लिखितः] ~

प्र० 1. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया हत -

क) भारतं केषाम् देशः आस्ति ?

उ०. भारतं ग्रामाणाम् देशः आस्ति ।

ख) देशे ग्रामापेक्षया केषां स्थित्या क्रमशः वर्धते ?

उ०. देशे ग्रामापेक्षया नगराणाम् स्थित्या क्रमशः वर्धते ।

ग) मानवः कां कल्पयित्वा नगराणि निर्ममे ?

उ०. मानवः स्वस्य भौतिकी सुखसमृद्धिं कल्पयित्वा नगराणि निर्ममे ।

घ) मानवेभ्यः केषां वस्तूनाम् आवश्यकता वर्धते ?

उ०. मानवेभ्यः भोजनं वस्त्रं आवासश्चेति तिस्रः आवश्यकता वर्धते ।

ङ) उपद्वले ग्रामेषु कीदृशी संकटकारणी दृश्यते ?

उ०. उपद्वले ग्रामेषु समाजे च राजनीतिप्रसारेण दक्षप्रतिबद्धता, जातिवादः भूमिबिवादः संकटकारणम् दृश्यते ।

• प्र० 2. अधोलिखितपदानां प्रकृति-प्रत्यय विभागं लिखत -

क) संस्कृतिः - सम् + कृ + क्त + क्तित् ।

ख) ग्राम्यम् - ग्राम् + णिच् + ण्यत् ।

ग) उपरुद्धम् - उप + रुद्ध् + क्त ।

घ) वैज्ञानिकः - विज्ञान + क्त ।

ङ) कदा - किम् + दा ।

• प्र० 3. सन्धिविच्छेदं कुरुत -

क) ग्रामेऽथपि - ग्रामे + अथ + अपि ।

ख) एतत्सामः - एतत् + सामः ।

ग) धनार्पणम् - धन + अर्पणम् | Wednesday

घ) चैति - च + इति |

ङ) प्राचीनोचितः - प्राचीन + उचितः |

प्र० 4. अधोलिखितानां वाक्यानां संस्कृतभाषायामनुवादं कुरुत -

- क) हमारे देश में अधिक लोग गाँव में रहते हैं।
- अस्माकं देशे बहवः ग्रामे निवसन्ति ।
- ख) प्राचीनकाल में गाँव का जीवन सुखमय था।
- प्राचीनकाले ग्रामस्य जीवनं सुखमयं आसीत् ।
- ग) गाँव में न्यूनतम सुविधाएँ हैं।
- ग्रामे न्यूनतमा सुविधा अस्ति ।
- घ) गाँव के लोग नगरों में जीविका पाते हैं।
- ग्रामस्थग्रामाः/ग्रामीणाः नगरेषु जीविका लभन्ते ।
- ङ) गाँव में आप स्वर्ग की कल्पना नहीं हैं।
- ग्रामे अद्यापि/अद्युना स्वर्गस्य कल्पना न विद्यते ।

प्र० 5. अधोलिखितानां पदानां स्ववाक्येषु प्रयोगं कुरुत -

- क) निर्वहन्ति - ग्रामाः स्वग्रामेण सम्बन्धं अपि निर्वहन्ति ।
- ख) अद्युना - अद्युना वृष्टिः न अभवत् ।
- ग) पुरा - पुरा भारतवर्षः सम्पन्नः आसीत् ।
- घ) कदा - एवं कदा पठसि ?
- ङ) पलायते - भिक्षुकः नगरं प्रति पलायते ।

-: द्वादशः पाठः :-

[वीर कुंवर सिंहः]

शब्दार्थ - शौर्यस्य = वीरता का | समन्वयरूपो = सम्मिलित रूप |
अस्य = इसका, (आदरार्थ) इन्द्रा | आखेटकुशलः = शिकार करने में कुशल |
स्वर्तत्रार्थम् = स्वर्तत्रता के लिए |
तारुण्ये = जवानपन में | कन्धरा = पुत्री के साथ |
आरुढे = आरुढ़ होने पर, बँढने पर | भूस्वामिनः = जमींदार |
अनेन = इसके (इसके) द्वारा | प्राप्तः = हुआ | सुर्वेषां वर्गाणाम् =

= सभी वर्गों का | संस्थापिते = स्थापित किया |

• तमे ख्रीष्टवर्षे = ई०सन में | प्रत्तररूपेण = उग्र रूप से |

तदानीम् = उस समय | श्रुतवान् = लिये, भरती किये, शामिल किये |

अवरोद्धुम् = रोकने के लिए | ताडयितुम् = पीड़ित करने के लिए |

विफलकर्तुम् = विफल करने हेतुः | उत्तोलितवन्तः = फहराया |

निग्राहितुम् = गिरफ्तार करने के लिए | मृत्युदण्डः = फाँसी की सजा |

• तद्वर्षे = उस वर्ष | विद्रोहिणः = विद्रोही | आरंभति =

आरंभ की ओर | प्रस्थातुम् = प्रस्थान करना | आरब्धवन्तः = आरम्भ

कर दिया | उत्सर्ग्य = वाह्यदान करने के लिए | अनया घटनाया =

इस घटना से | वर्धितः बढ़ गया | सम्प्राप्तः = हो गया |

उद्घोषयत् = घोषणा की | क्षेत्रांत क्षेत्रान्तरम् = एक क्षेत्र से दूसरे

क्षेत्र को, एक जगह से दूसरी जगह को | गत्वा = जाकर |

समाविष्टा = सम्मिलित हो गयी |

• तमे ख्रीष्टवर्षे = ई०सन में | अंगलानाम् = अंग्रेजों के |

भुवण्डीगोलिकाप्रहरण = बन्दूक की गोली के लगने से | दक्षिण-

हस्तः = दाहिना हाथ | विकृतः = धायल | स्वयमेव = अपने

से ही | खण्डयित्वा = काटकर | समारब्धः = आरम्भ हो गया |

समुद्घोषितः = घोषित हुआ |

• युद्धे = युद्ध में | सततम् = लगातार | अवयवाः = अंग |

विकृताः = धायल | व्रणान्विताः = धारों से युक्त | दिवंगतः =

मृत्यु को प्राप्त हुए | भणितम् = कहा गया है | यस्य = जिसकी |

कीर्तिः = यश | जीवति = जीता है ; अमर है |

उपस्थासः [मौखिकः]

प्रश्न. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तरं वहत -

क) भारतीय स्वतन्त्रतान्दोलनस्य अनुपमः सेनानी कः आसीत् ?

उ०- भारतीय स्वतन्त्रतान्दोलनस्य अनुपमः सेनानी 'वीर कुँवर सिंहः' आसीत् |

ख) कुँवरसिंहस्य जन्म कस्मिन् ग्रामे अभवत् ?

उ०- कुँवरसिंहस्य जन्म जगदीशपुर ग्रामे अभवत् |

ग) कुँवरसिंहस्य पिता कः आसीत् ?

उ०- कुँवरसिंहस्य पिता साहेबशाहासिंहः आसीत् |

घ) कुँवरसिंहः कस्याः भक्तः आसीत् ?

उ०- कुँवरसिंहः देवीभक्तः आसीत् |

प्र०१. उत्तरं वदत -

क) कस्य कन्यया कुंवरसिंहस्य विवाहः अभवत् ?
उ०. फतेहनारायण सिंहस्य कन्यया वीरकुंवरसिंहस्य विवाहः

अभवत् ।

ख) कुत्र कुंवरसिंहेन सर्वेषां प्रतिनिधित्वम् नियोजितम् ?
उ०. पणदीशपुरे न्यायलयस्थायां कुंवरसिंहेन सर्वेषां प्रतिनिधि-
त्वम् नियोजितम् ।

ग) आंगलविद्रोहस्य का प्रज्वलिता ?

उ०. आंगलविद्रोहस्य ज्वाला प्रज्वलिता ।

घ) कुंवरसिंहस्य सक्रिया भूमिका कुत्र बभूव ?

उ०. कुंवरसिंहस्य सक्रिया भूमिका स्वतंत्रतारंग्रामे अभवत् ।

ङ) केषां दमनचक्रेण वीरपुत्राः निगृहीताः ?

उ०. टैलरस्य दमनचक्रेण वीरपुत्राः निगृहीताः ।

प्र०३. अधोलिखितानां पदानां अर्थं वदत -

क) ताडयितुम्	-	उ०. तुमुन् ।	[ताड् + तुमुन्]
ख) अभियानम्	-	ल्युट् ।	[अभि + या + ल्युट्]
ग) खण्डयित्वा	-	शित् + क्त्वा ।	[खण्ड् + शित् + क्त्वा]
घ) विकृतः	-	क्तः ।	[वि + कृ + क्तः]
ङ) पराजितवान्	-	क्तवत् ।	[परा + जि + क्तवत्]

• • • अग्रासः [लिखितः] • • •

प्र०४. एकपदेन उत्तरं दत्त -

क) मीरपुरमण्डले कुत्र विद्यते ? → उ०. बिहारराज्ये ।

ख) कुंवरसिंहस्य पिता कः आसीत् ? → उ०. साहेबजाहासिंह ।

ग) फतेहनारायण सिंहः कस्य भूस्वामी आसीत् ?

→ उ०. सूर्यतीर्थस्य देवस्य ।

घ) कति सैनिकैः सह कुंवरसिंहः उनवरं पराजितवान् ?

→ उ०. पञ्चशतैः ।

ङ) कुंवरसिंहः कं खड्गेन खण्डितवान् ?

→ उ०. स्वयस्य दक्षिणहस्तम् ।

प्र०५. पूर्णं वाक्येन उत्तरं लिखत -

Wednesday

प्रश्. क) कुँवरसिंहस्य विवाहः कया अभवत् ?

उ० - कुँवरसिंहस्य विवाहः फतेहनारायणसिंहस्य कन्याया अभवत् ।

ख) भारते आंग्लविद्रोहस्य ज्वाला प्रखररूपेण कदा प्रज्वलित्वा आसीत् ?

उ० - भारते आंग्ल विद्रोहस्य ज्वाला प्रखररूपेण 1845 तमे ख्रीष्टवर्षे प्रज्वलित्वा आसीत् ।

ग) कुँवरसिंहस्य उद्धारता कुत्र वर्तते ?

उ० - कुँवर सिंहस्य उद्धारता नारायण्यवंस्थायी जनकल्याणस्य कार्यक्रमे च वर्तते ।

घ) भारतस्य प्रथमस्वतन्त्रतासंग्रामः कदा अभवत् ?

उ० - भारतस्य प्रथमस्वतन्त्रतासंग्रामः 1857 तमे ख्रीष्टवर्षे अभवत् ।

ङ) कुँवरसिंहः कदा दिवंगतः ?

उ० - कुँवर सिंहः 1858 तमे ख्रीष्टवर्षे अप्रैल मासस्य 26 तमे दिनांके दिवंगतः ।

च) कुँवर सिंहः अप्रैल 1858 तमे कं पराजितवान् ?

उ० - कुँवर सिंहः अप्रैल 1858 तमे 'ले गौड' नामकम् आंग्लसेनापतिं पराजितवान् ।

छ) विजयदिवसः कदा घोषितः ?

उ० - विजयदिवसः अप्रैल मासस्य 23 तमे दिनांके घोषितः ।

प्र० 3 - अधोलिखितानां पदानाम् प्रकृतिं प्रत्यय च लिखत ।

क) धैर्यम् = धीर + ष्यञ् । ख) पराजितवान् = परा + जि + क्तवत् ।

ग) तरुण्यम् = तरुण + ष्यञ् । घ) निग्रहीतुम् = निग्रह + तुमुन् ।

ङ) व्यौर्यम् = शूर + ष्यञ् ।

प्र० 4 - कौष्ठकस्थेभ्यः धातुभ्यः उचितप्रत्ययं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

क) कुँवरसिंहस्य विवाहः अभवत् । (भू)

ख) आंग्लशासकेषु अत्याहुः व्याप्तः आसीत् । (अस)

ग) आंग्लाधिकारिणः उपायान् अकुर्वन् । (कृ)

घ) दात्राः अद्यथापकम् प्रनमन्ति । (प्रन नम्)

ङ) कुँवरसिंहः विद्रोहम् उद्घोषयत् । (उत् + घुष्)

प्र० 5. कौष्ठकस्थेभ्यः शब्देभ्यः उचितप्रत्ययं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

क) सेनायां युवकान् नियोजितवान् । (युवक्)

दाहशः पाहः
 वीर कुँवर सिंहः

22nd Week • 152-213

Friday

प्र० 5. ख) हस्तं खड्गो न खडितवान् । (खड्ग)

ग) कुँवर सिंहः क्षीत्रात् क्षेत्रान्तरं गत्वा विद्रोहस्य स्वरम्
 उदघोषयत् । (क्षेत्र)

घ) कुँवर सिंहस्य पितुः नाम साहेबप्पादासिंहः आसीत् । (पितृ)

ङ) स्वसैनिकैः सह वाङ्ग पारं गतः । (स्वसैनिक)

स्मरणीय —

1. वीर कुँवर सिंह → वीर कुँवर सिंह का जन्म बिहार राज्य के भोजपुर मंडल के जगदीशपुर ग्राम में 13 नवम्बर 1917 ई० में हुआ था। इनके पिता का नाम - साहेबप्पादासिंह तथा माता का नाम - पंचरतन कुंवारी देवी सिंह था। ये उज्जैन निवा परमार राजपूत वंश के थे। इन्होंने बिहार में अंग्रेजों के खिलाफ लड़ाई के मुख्य आयोजक थे। ये 80 वर्ष की उम्र में 1957 के प्रथम स्वतंत्रता संग्राम में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई तथा इन्होंने अंग्रेजों को पराजित किया। वीर कुँवर सिंह लगातार युद्धों के कारण अत्यधिक धायल होने से 26 अप्रैल 1958 को इनकी मृत्यु हो गयी।

2. समतामूलक समाज → कुँवर सिंह ने एक ऐसे समाज के निर्माण की परिकल्पना की थी जिसमें जाति, धर्म, ऊँच-नीच आदि का भेदभाव नहीं। सबका विकास हो तथा समाज में सबका समान प्रतिनिधित्व हो। इसे समतामूलक समाज की संज्ञा उन्होंने दी थी।

3. देव → यह औरंगाबाद जिला का एक गाँव है। यहाँ सूर्य का एक प्राचीन एवं प्रासिद्ध मंदिर है। अतः इसे सूर्य तीर्थ भी कहा जाता है। कुँवर सिंह के सासुर यही के जमींदार थे।

4. टैलर → अंग्रेज सहायिकारी जो 1857 में बिहार का प्रभारी था। यह अपने शासक के प्रति कफाहर्त एवं स्वतंत्रता सेनानियों के लिए लड़ा ही कुर था।

5. इनवर → अंग्रेजी सेना का बिहार का प्रभारी जिसे कुँवर सिंह ने 29/30 जुलाई 1857 को अपने 500 सैनिकों के साथ पराजित किया था।

6. जेम्स → अंग्रेजी सेनानायक जिसे कुँवर सिंह ने 23/04/1858 को पराजित किया था इसी को हराने के बाद उन्होंने विषय विस मनाने की घोषणा की थी।

—: पत्र लेखन :—

1. (6) अपने मित्र को गणतंत्र दिवस समारोह का वर्णन करते हुए एक पत्र संस्कृत में लिखें।

उत्तर -

परीक्षामनावत्

प्रिय मित्र वत्सलः।

01/04/2020

नमोनमः

अत्र कुशलं तत्रास्तु। अहं गणतंत्र दिवस समारोहस्य सज्ज्यायां व्यस्तः आसम्। अतः विलम्बेन तव पत्रस्य उत्तरं ददामि। अस्मिन् वर्षे मयापि गणतंत्र दिवसस्य शोकांशिकायां भागः ग्रहीतः। अस्माकं विद्यालयस्य बाह्यवृन्दम् राजपथे स्वकलायाः प्रदर्शनम् अकरोत्। अहं आदिवासी नृत्यस्य प्रमुख संचालकः आसम्। छात्राणां राष्ट्रगानस्य औपसर्गी क्वानिः राजपथं प्रेषितम् अकरोत्। स्वराष्ट्रस्य सैन्यबलानां पराक्रम प्रदर्शनानि, विचित्रवर्णानि परिदृशयानि लोकनृत्यानि च दृष्ट्वा अहं गौरवान्वितः अस्मि। मम बाल्यावस्थायाः स्वप्नः तत्र पूर्णः जातः। पितरौ वन्दनीयौ।

भवतः सुहृद्

दिलीपः

2. (7) स्व-अध्ययन का वर्णन करते हुए अपने ज्येष्ठ भगिनी के पास पत्र लिखें।

परीक्षामनावत्

तिथिः - - -

प्रिय भगिनि,

सादरं नमस्कारः।

अद्युना मम अध्ययनं निरामितः आरब्धम्। अहं प्रतिदिनं प्रातः साह्ये चतुर्वाहने उत्तिष्ठामि। सप्तवादनपर्यन्तम् पाठानाम् आवृत्तिं करोमि। गणितविषये मया प्रथमं स्थानं प्राप्तम्। संस्कृतभाषायां मम दुर्बलता अद्युना दूरीभूता। चित्रायां मम प्रणामाः।

तव सहोदरः

राविः

3.(8) शैक्षिक भ्रमण पर जाने के लिए पिता को रुपये के लिए संस्कृत में एक पत्र लिखें।

Wednesday

उत्तर -

परमादरणीयाः पितृमहाभागाः
सादरं प्रणामाः ।

अत्र कुशलं तत्रास्तु । निर्वहनम् यत् मम मासिकी परीक्षा समाप्ता जाता । मम उत्तर-पत्राणि शोभनानि अभवन् । अस्मिन् प्रीतिमावच्छेदे अहं गृहं न आगमिष्यामि यतः । विद्यालयेन एकस्याः शैक्षिकयात्रायाः आयोजनं कृतम् । एषा यात्रा आगशरितः तापमहर्षेः क्रष्टुम् आयोजिता अस्ति । यात्रा ठयार्थं पञ्चशतं रुपयकारि भवन्तः प्रेषयन्तु । शेषं सर्वं कुशलम् । अनन्ये अप्रप्रायन् मम प्रणामः ।

भवद्दीय प्रियपुत्रं
अर्पितः

4(9) अपने मित्र को स्वास्थ्य रक्षा संबंधी पत्र संस्कृत में लिखें ।

उत्तर -

प्रिय मित्र अनुभवः
सप्रेम नमस्ते ।

परीक्षामवनात्
विधिः - - -

भवत् पत्रात् मया ज्ञातम् यत् त्वम् गतस्मिताहात् अस्वस्थः अस्ति । अहं स्वपित्रा सह तव विषये चर्चा कृतवान् । मम जनकः आयुर्वेदान्चार्यः अस्ति । तेन स्वास्थ्यरक्षणाय ये निर्देशाः कृता तान् अहं लिखामि । ते नियमाः स्व सन्धि प्रातः सूर्योदयात् एकहोरापूर्वं शय्यात्यागः करणीयः रात्रौ च नववाहने शायितव्यम् । प्रतिदिनं भ्रमणं श्यायामः च कर्तव्यम् । यावत् दुःखायाः महती अनुभूतिः न भवेत् भोजनं न कर्तव्यम् । भोजनेन सह पालं न पातय्यम् । भोजनं शनैः शनैः चर्बणपूर्वकम् प्रसन्नमनसा भक्षणीयम् । प्रतिदिनं पर्याप्तं पालं पातय्यम् । अन्यतः सर्वं कुशलम् । शीघ्रं स्वास्थ्यकामना । समर्थ-समर्थ स्वास्थ्य विषये त्वया अवश्यं सूचनीयम् ।

। तव मित्रम्
। पुण्येन्द्र कुमारः

—: अनुच्छेद - लेखन :—

1. (7) महात्मा गांधी [अस्माकं राष्ट्रपिता] :-

अस्माकं राष्ट्रपिता महात्मा गांधी महाभागः आसीत् । अस्य जन्म गुजरात-प्रदेशस्य पौरबन्दरनगरे अभवत् । अस्य अहिंसात्मक आन्दोलनेन सत्याग्रहेण न च पराधीनो भारतः स्वतंत्रः जातः । अक्टूबरमासस्य द्वितीयतिथौ अस्य जन्मोत्सवः सम्पाद्यते । सत्याहिंसयोः मानवस्य व्यावहारिकजीवने प्रतिष्ठापकः गान्धि-महाभागः सर्वे भारतीयैः प्रेरकपुरुषरूपेण सततं स्मर्यते ।

2. (8) दूरदर्शनम् ; - दूरदर्शन आधुनिक विज्ञानस्य एकः

अङ्गुतः आविष्कारः अस्ति । इदम् अद्युना मनोरंजनस्य उत्तमं साधनं अस्ति । अस्य यन्त्रस्य प्रथमः मार्गदर्शकः पालनिपकः अभवत् । तत्पश्चात् पॉल र्लॉ वैयर्ड महोदयः सफलः आविष्कार अभवत् । अस्य सफलः प्रयोगः आंग्लदेशे 1935 तमे वर्षे अभवत् । अद्युना प्रायः सर्वेषु सम्पन्न गृहेषु दूरदर्शनम् विराजते । इदं मह्यं रोचते ।

3. (9) ग्रीष्मऋतुः ; - ज्येष्ठाषाढमासयोः ग्रीष्मऋतुः कथ्यते । अस्मिन् समये सूर्यस्य किरणाः तीव्राः भवन्ति । सूर्यतापेन पवनोऽपि उत्पत्तौ भवति । तापदग्धाः जनाः छायां अन्वेष्यन्ति इतस्ततः भ्रमन्ति । वृक्षाणां शुष्कपत्राणि वायुवेगेन क्षिप्तानि समन्तात् पतन्ति । परम् शरम् ऋतुः वर्षार्थं महत्त्वपूर्णं मन्यते ।

4. (10) गौः → गौः एक-चातुष्पादिकः पशुः अस्ति । भारतीय संस्कृतेः अस्याः महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यते । पुराणेषु इयं सकल पाप-तापशामिका भवति च मन्यते । अस्याः दुग्धं मातृ-दुग्धतुल्यं भवति । दुग्धमिदं शिशुभिः मातृदुग्धवत् लाभकरं भवति । गौ दुग्धात् दधि, नवनीतं तक्राणि च प्राप्यन्ते । दुग्धात् नानाविधानि मिष्टान्नानि निर्मायन्ते । गौसेवा सन्तानकामाय प्रसिद्धा अस्ति, यथा-राजादिसीपेन गौसेवा कृता । गौः पालने च रक्षणे अस्माकं संस्कृतिः निहिते ।

5. (iii) पाटलिपुत्र नगरम् :- पाटलिपुत्रं विहारराज्यस्य राजधानी-
नगरं अस्ति । इदम् नगरम् सर्वेषु कालेषु महत्त्वम् धारयत् ।
अस्योत्तरस्यां दिशि वाङ्गा नदी प्रवहति । तस्या उपरि गौधी-
सैतुर्नाम एशियामहादेशस्य कीर्तितमः सैतुः किञ्च रैलयान-
सैतुरपि निर्मायमानो वर्तते । नगरेऽस्मिन् उत्कृष्टः संग्रहालयः,
उच्चन्यायालयः, सन्निवालयः, गौलगृहम्, तारामण्डलम्, जैविको-
-द्यानम्, मौर्यकालिकः अवशेषः, महावीरमन्दिरम्, पटनद्वैवी-
-मन्दिरम् इत्येते दर्शनीय स्थाने सन्ति । अस्यैतिहासः
साधसहस्रद्वयवर्षपरिमितः वर्तते । अत्र धार्मिकक्षेत्रं राजनीतिक्षेत्रम्
उद्योगक्षेत्रं च विशेषेण ध्यानाकर्षकम् । वैदिकशिक्षाः यात्रिणः
मीनास्थानीज फाहयान-हैनसांग इति संश्लेषतयः पाटलिपुत्रस्य
वर्णनं स्व-स्व स्मरणग्रन्थेषु न्यक्तुः ।

6. (iv) कृषकाः / कृषकः :- अस्माकं राष्ट्रे कृषिप्रधानम् ।
अस्य राष्ट्रस्य बहुसंख्यकाः जनाः कृषिकर्म कुर्वन्ति । एते
कृषकाः परिश्रमेण राष्ट्रार्थम् अन्नम् उत्पादयन्ति । ते प्रातः
काले एव स्कन्धाहर्षं निधाय वस्त्रवर्द्धः सह क्षेत्रं गच्छन्ति
सूर्यकाले च गृहं प्रत्यागच्छन्ति । अमावेऽपि कृषकानाम्
जीवनं सन्तोषमयं सुखमयं च भवति ।

● अनुप्रयुक्त व्याकरणम् :-

● अगस्त से अक्टूबर माह तक पढ़ना है -

1. शब्दरूप :- फल, पुस्तक, राजन्, भवत्, आत्मन्,
विद्वस्, पथिन्, वान्, गच्छन्, पयस् ।

2. धातुरूप :- लम्, खेव, वृषा (वदना), नृत् (नल्पना) नश्
तुष्ट्, इष्, मिल्, शिच्, चि (चुनना/तोड़ना-नियोति), श्
वाक् (शंका/संदेहकता) । वृष् (बोधना-वदनाति/वाहयति) ।
प्रणयः - शब्दरूप सर्व धातुरूप व्याकरण पुस्तक से स्वयं लिखें ।

—: कारक प्रकरण :- शीष आर्ण का - Wednesday

सम्प्रदान कारक - चतुर्थी विभक्ति

1. सम्प्रदान — यसमें दानं तत् सम्प्रदानम्, सम्यक् प्रदीयते इति सम्प्रदानम् — जिस किसी व्यक्ति को कोई वस्तु सम्यक् रूप से प्रदान कर दी जाए अर्थात् देने के बाद नहीं ली जाए उसे सम्प्रदान कारक कहते हैं। जैसे - वह ब्राह्मण को वस्त्र देता है। सः ब्राह्मणाय वस्त्रं ददाति।
2. सम्प्रदाने चतुर्थी :- सम्प्रदान कारक में चतुर्थी विभक्ति होती है। जैसे :- वह मिखारी को अन्न देता है। सः मिह्वुकाय अन्नं ददाति।
3. रुच्यर्थीनां प्रियमाणः - 'रुच' [अच्छा लगना] धातु के योग रहने पर जिसको कोई वस्तु, चीज अच्छी लगे उसमें चतुर्थी विभक्ति का प्रयोग होता है। जैसे - मुझे मिठाई अच्छी लगती है। मह्यम् मिष्ठानं रोचते।

4. नमः स्वरित स्वाहा स्वधाऽलम वषट् योगाच्च :- नमः [नमस्कार करना], स्वस्ति [कल्याण करना], स्वाहा [हवनीय सामग्री प्रक्षेप करना], स्वधा [पितरों के लिए], अलम [पर्याप्त], वषट् [इन्द्र के लिए] हविर्दान, इन सब शब्दों का योग रहने पर चतुर्थी विभक्ति होती है। जैसे -

- नमः - श्री गणेशाय नमः। [श्री गणेश को नमस्कार है।]
स्वस्ति - प्रजाभ्यः स्वस्ति। [प्रजा का कल्याण हो।]
स्वाहा - अग्नये स्वाहा। [अग्नि के लिए स्वाहा।]
स्वधा - पितृभ्यः स्वधा। [पितरों के लिए समर्पित।]
अलम - कात्राय पुस्तके अलम। [कात्रों के लिए पुस्तक पुरातन है।]
वषट् - इन्द्राय वषट्। [इन्द्र को अर्पित है।]

5. तादृश्ये चतुर्थी - जिसके लिए कोई चीज हो या जिसके लिए कोई क्रिया की गई हो, उसे तादृश्ये (तात् + अर्थे) कहते हैं, जिसमें चतुर्थी विभक्ति प्रयुक्त होती है। जैसे - सः मुक्तये हरिं भजति। वह मुक्ति के लिए, हरि को भजता है। कारण यशसे भवति। काण्य यश के लिए होता है।

- : आपाहान कारक - पंचमी विभक्ति :-
1. ध्रुवमपार्योऽपाहानम् :- ध्रुवम् = निश्चित अर्थात् जो स्थिर है।
 अपार्य = विश्लेष = पृथक् = अलग करना।
 दो वस्तुओं के विश्लेष (अलग) होने पर जो वस्तु अपनी निश्चित जगह (ध्रुव) से नहीं हटती, उस कारक की आपाहान संज्ञा होगी। जैसे - सः ग्रामात् गृहं आगच्छति। वह गाँव से घर आता है।
  2. आपाहाने पंचमी :- आपाहान कारक में पंचमी विभक्ति होती है। जैसे - वृक्षात् पत्राणि पतन्ति। वृक्ष से पत्ते गिरते हैं।
  3. भीप्रार्थानां भयहेतु :- 'भी' [भय/डरना], 'त्रा/त्राण' [रक्षाकरना], इन धातुओं के योग रहने पर जिससे डर प्यार, जिससे रक्षा की प्यार उसमें पंचमी विभक्ति होती है। जैसे -
 'भी' - मृगः वशाद्यात् बिभेति। [हरिण बाध से डरता है।]
 'त्रा' - मित्रं पापात् त्रायते। [मित्र पाप से बचता है।]
  4. आख्यातौपयोगे पंचमी :- जिससे नियमपूर्वक विद्या अध्ययन की प्यार या सीखी प्यार उसमें पंचमी विभक्ति होती है। जैसे - सः अध्यापकात् शास्त्रा अधीते। वह अध्यापक से शास्त्रा सीखता है।
  5. वह्नियोगे पंचमी :- वह्निः [बाहर] के योग में पंचमी विभक्ति होती है। यथा - सः ग्रामात् वह्निः गच्छति। वह गाँव से बाहर जाता है।
  6. भ्रुवः प्रभक्श्च - भ्रू [प्रकट/उत्पन्न] धातु के योग रहने पर जहाँ से किसी उत्पत्ति (प्रादुर्भाव) हो उसमें पंचमी विभक्ति होती है जैसे - गङ्गा हिमालय से निकलती है। गङ्गा हिमालयात् निःसरति।

7. अपेक्षार्थे पंचमी - अपेक्षा (तुलना) अर्थ में जिससे श्रेष्ठ बताया जाये उसमें पंचमी विभक्ति होती है। जैसे -
 धनात् विद्या गरीयसी [धन से विद्या श्रेष्ठ है]।
 मातुः गुरुतरा भूमिः [माता से पृथ्वी भारी है]।

-: सम्बन्धकारक - षष्ठी विभक्ति :- Monday

1. सम्बन्धकारक :- संज्ञा या सर्वनाम के जिस रूप से किसी अन्य शब्द के साथ संबंध या लगाव प्रतीत हो, उसे संबंधकारक कहते हैं।

2. सम्बन्धौ षष्ठी / षष्ठी शेषे सम्बन्धौ :- सम्बन्धकारक को शेष [बचा हुआ] कहते हैं, जिसमें षष्ठी विभक्ति होती है। यथा - गङ्गायाः पालम् । [गंगा का पाल] इदं रामस्य पुस्तकं अस्ति । [यह राम की पुस्तक है।]

3. षष्ठी चानादरे :- किसी का अनादर [तिरस्कार] करके जब कोई काम किया जाए तो उसमें षष्ठी और सप्तमी दोनों विभक्तियाँ होती हैं। जैसे - रोते हुए बालक को छोड़कर माता चली गई। रुदतः शिशोः माता प्रगाम [षष्ठीवि], रुदति शिशो माता प्रगाम [सप्तमीवि]।

4. हेतुप्रयोगे षष्ठी :- जब किसी वाक्य में 'हेतु' शब्द का प्रयोग हो, तब जो हेतु (कारण) हो और 'हेतु' शब्द - दोनों में षष्ठी विभक्ति का प्रयोग होता है। यथा - सः अपल्पस्य हेतोः बहुं लप्यति। [वह थोड़े के लिए बहुत बोलता है।] कात्राः अध्ययन्स्य हेतोः अत्र कसन्ति। [कात्र अध्ययन के लिए यहाँ रहते हैं।]

-: सन्धि प्रकरण :-

2. व्यञ्जन सन्धि :- व्यञ्जन वर्ण के साथ किसी स्वर या व्यञ्जन वर्ण के मेल से जो विकार उत्पन्न होता है, तो उसे व्यञ्जन सन्धि या 'हल' सन्धि कहते हैं। जैसे -

● व्यञ्जनवर्ण + स्वर या व्यञ्जनवर्ण = व्यञ्जनसन्धि।
 सत् + आनन्दः = सदानन्दः ।

● व्यञ्जन सन्धि के प्रमुख मूक / विधियाँ सूत्र -

1. अनुस्वार विधि :- "मोऽनुस्वारः" विच्छेद वर्ण के पूर्व पद में 'म' के बाद अन्तःस्थ (य, व, र, ल) वर्ण दूसरे पद में -

रहे तो 'म्' के स्थान पर अनुस्वार ही जाता है। जैसे - सम् + सारः = ससिवः। सम् + आन्वारः = समाचारः। [स्वर्ण अन्त में होने पर 'म्' यथावत् स्वर में मिल जाता है।]

2. षत्व विधिः - "इलां षोऽन्ते" जब प्रथम शब्द के अन्त में स्थित वर्णों के पहले वर्ण का उसी वर्ण का तृतीय हो जाता है। प्रथम वर्ण के बाद किसी वर्ण का तृतीय वर्ण होना विधान है। जैसे - दिक् + अम्बर = दिगम्बरः। सत् + उक्ति = सङ्कितः।

3. श्चुत्व विधिः - "स्तोः श्चुना श्चु" कन्त्य सकार 'स' तथा तवर्ग (त, थ, द, ध, न) रहने पर कन्त्य 'स' का तालव्य 'श' ; तवर्ग को चवर्ग हो जाता है। जैसे - रामस् + शोते = रामश्शोते, सत् + चित् = सच्चित् ;

4. ष्टुना ष्टुः [ष्टुत्वसन्धि] / ष्टोः ष्टुनाः ष्टुः - सकार (स) या तवर्ग के साथ षकार (ष) या टवर्ग का योग रहने पर सकार (स्) के स्थान में षकार (ष्) तथा तवर्ग के स्थान में टवर्ग हो जाता है। जैसे - [सु + ष] - रामस् + षण्डः = रामष्ण्डः।
अथवा - ष्टुना ष्टुः - यदि मूर्धान्य 'ष' के बाद 'त्' या 'ध' रहे तो क्रमानुसार टवर्ग हो जाता है। जैसे -
उत्कृष् + त = उत्कृष्ट ; पृष् + थम् = पृष्ठम् ।

5. लोर्लिः :- यदि तवर्ग (त्) के बाद 'ल्' आये तो तवर्ग (त्) का (ल्ल) हो जाता है। जैसे - तत् + लीनः = तल्लीनः, महत् + लोक् = महल्लीक्, उत् + लेखः = उल्लेखः ।

6. छेच [न्यकार-सन्धि] :- ह्रस्व स्वर [अ, इ, उ, ऋ, ए] के बाद 'छ' रहे तो 'छ' वर्ण के पहले 'च' व्युत्पन्न होता है। परन्तु दीर्घस्वर [आ, ई, ऊ, ऋ, ए, ऐ, औ, औ] रहने पर यह कार्य विकल्प से होता है। जैसे - स्व + छन्दः = स्वच्छन्दः। परि + छेदः = परिच्छेदः। शाला + छादनम् = शालाच्छादनम्, शालाछादनम् ।

-० समास-प्रकरण :- शेष.....

ख) द्विगु तत्पुरुष समास [संख्यापूर्व द्विगु] :- इस समास के तीन भेद देखे जाते हैं -

1. तद्धितार्थ द्विगु :- इस समास के अन्त में तद्धित शब्द होते हैं -
जैसे - पञ्चभिः गोभिः क्रीतः = पञ्चशुः ।

2. उत्तरपद द्विगु :- संख्यावाची विशेष्य-विशेषण के पश्चात् जो शब्द आता है उसे उत्तरपद कहते हैं। ऐसे पदयुक्त संख्यावाचक समस्तपद को उत्तरपद द्विगु कहते हैं। जैसे -
पञ्च हस्ताः प्रमाणम् यस्य सः = पञ्चहस्तप्रमाणः (यहाँ उत्तर-पद प्रमाण है) ।

3. समाहार द्विगु :- समाहार अर्थ समूहवाचक शब्द के योग में संख्यावाचक शब्द पूर्व रहने पर समाहार द्विगु कहलाता है।
जैसे - प्रथाणां भुवनानां समाहारः = त्रिभुवनम् ।
सप्तानां शतानां समाहारः = सप्तशती ।

तत्पुरुष के अन्य भेद :-

• नञ् तत्पुरुष समास - निषेधात्मक, नहीं अर्थ वाले 'नञ्' अव्यय के साथ जो समास होता है वह नञ् तत्पुरुष समास कहलाता है। नञ् अव्यय का 'ञ्' का अनुबन्ध लोप होकर 'न' मात्र शेष बचता है। यह 'न' एयञ्जन के पूर्व 'अ' में और स्वर के पूर्व 'अन्' में बदल जाता है। जैसे -
न ब्राह्मणः = अब्राह्मणः (जो ब्राह्मण नहीं) । न अश्वः = अनश्वः ।
न सत्यम् = असत्यम् । न उपकारः = अनुपकारः ।

• मध्यमपद लोपी तत्पुरुष समास :- दो यद्दों के समस्त होने के क्रम में जब बीच के पद का लोप होता है तो वह मध्यमपद-लोपी समास कहलाता है। जैसे - शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः । स्वर्णनिर्मितम् कङ्कणम् = स्वर्णकङ्कणम् ।
घृतमिश्रितम् ओदनम् = घृतोदनम् । पशुसापक्वम् इदम् = पशुसम् ।

NOTE :- NEXT-PART में द्वन्द्व एवं बहुव्रीहिः समासः -

० प्रत्यय-प्रकरण :- शेष .....

१. तद्धित प्रत्यय: [गिनि] इन् :-
'गिनि' प्रत्यय का लक्ष्यरूप 'इन्' प्रत्यय है। व्रीलंकारों में अर्थ रहने पर कर्ता में यह प्रत्यय लगता है इस प्रत्यय का 'ण' स्वर 'इ' का लोप हो जाता है तब इन् प्रत्यय बनता है। 'इन्' प्रत्यय का प्रयोग 'वासा' 'वासी' अर्थों में होता है। यथा - दुःख + इन् = दुःखिन [दुःखवासा]

तीनों लिंगों में इसके परिवर्तित रूप निम्न प्रकार से होते हैं - पुल्लिंग में - इन् [यथा - दण्डिन] 'गुणिन्' के समान।
स्त्रीलिंग में - इनि [यथा - दण्डिनी] 'मानिनी' के समान।
नपुंसकलिंग में इ [यथा - दण्डि] 'वारि' के समान।

शब्द + प्रत्यय	बनारूप	अर्थ	पुं०	स्त्री०	नपुं०
ज्ञान + गिनि	ज्ञानिन	[ज्ञान है इसमें]	ज्ञानी	ज्ञानिनी	ज्ञानि
गुण + " / " / "	गुणिन्	[गुणी]	गुणी	गुणिनी	गुणि
दुःख + " / " / "	दुःखिन	[दुःखवासा]	दुःखी	दुःखिनी	दुःखि

२. तरप् [तर] प्रत्यय :- जब कौ में किसी शब्द को अपेक्षा-कृत गुणाधिक्य या न्यून बतलाना हो तो तरप् प्रत्यय का प्रयोग होता है।

इस प्रत्यय का प्रयोग करने पर 'प्' का लोप होकर 'तर' शेष रहता है तथा विसर्ग भी हो जाता है। तरप् प्रत्यय से बने शब्द पुल्लिंग होते हैं, जिन्हें सभी लिंगों में आसग-आसग रूप [यथा - लघुतरः = पुं०, लघुतरा = स्त्री०, लघुतरम् = नपुं०] दिया जा सकता है। यथा -

शब्द + प्रत्यय	पुल्लिंगशब्द	स्त्रीलिंगशब्द	नपुंसकलिंगशब्द	अर्थ
सुन्दर + तरप्	सुन्दरतरः	सुन्दरतरा	सुन्दरतरम्	= उससे सुन्दर।
दीर्घ + " / " / "	दीर्घतरः	दीर्घतरा	दीर्घतरम्	= उससे बड़ा।
महान + " / " / "	महतरः	महतरा	महतरम्	= उससे महान।
साधु + " / " / "	साधुतरः	साधुतरा	साधुतरम्	= उससे अच्छा।
शुक्ल + " / " / "	शुक्लतरः	शुक्लतरा	शुक्लतरम्	= उससे उज्ज्वल।

3. तमप् [तम्] :- इस प्रत्यय का प्रयोग बहुते में एक को विशिष्ट (अथवा कनिष्ठ (छोटा) या श्रेष्ठों में श्रेष्ठता बताने के लिए किया जाता है। तमप् प्रत्यय जोड़ने के बाद 'प' का लोप हो जाता है तथा तम् शेष रह जाता है।
 यथा - गुरु + तमप् = गुरुतमः [सबसे बड़ा], महत् + तमप् = महत्तमः [सबसे महान], वृद्ध + तमप् = वृद्धतमः [सबसे बृद्ध]
 सभी लिंगों में -

वृद्ध + तमप् = वृद्धतमः (उ०), वृद्धतमा (स्त्री०), वृद्धतमम् (नपुं०) [सबसे बृद्ध]

कृदन्तीय प्रत्यय] • 4. ष्यत् प्रत्यय [ऋहलौष्यत्] - ऋकारान्त और ष्यन्तान्त [हलन्तवाचक] धातुओं में 'ष्यत्' प्रत्यय लगता है। और 'ष्यत्' प्रत्यय के योग से बने शब्दों का प्रयोग भी कर्मवाच्य एवं भाववाच्य में होता है। ष्यत् प्रत्यय के लगने पर 'ष्' और 'त्' का लोप हो जाता है तथा 'य' शेष रहता है। धातु के अंतिम 'ऋ' का 'आर्' हो जाता है। उपधा 'अ' का 'आ' हो जाता है। यथा -

धातु + प्रत्यय	= बनारूप-पुं०	- स्त्री०	- नपुं०	अर्थ
कृ + ष्यत्	= कार्यः	- कार्या	- कार्यम्	[करने योग्य]
धृ + ष्यत्	= धार्यः	- धार्या	- धार्यम्	[धारण करने योग्य]
वच् + ष्यत्	= वाच्यः	- वाच्या	- वाच्यम्	[बोलने योग्य]

5. अनीयर (अनीय) प्रत्यय :- कर्मवाच्य और भाववाच्य में धातु के साथ 'अनीयर' प्रत्यय का योग होता है। अनीयर प्रत्यय जोड़ने के बाद 'र' का लोप हो जाता है, शेष 'अनीय' रह जाता है। इस प्रत्यय का प्रयोग 'चाहिप' या योग के अर्थ में होता है। यथा - दृश् + अनीयर = दृशनीयम् [देखने योग्य]।

- इस प्रत्यय का रूप तीनों लिंगों में निम्नलिखित प्रकार से होते हैं -

पुंलिंग में 'बालक' के समान	- गमनीयः	- गमनीयो	- गमनीयाः
स्त्रीलिंग में 'मता' के समान	- गमनीया	गमनीये	- गमनीयाः
नपुंसकलिंग में 'फल' के समान	- गमनीयम्	गमनीये	- गमनीयामि

यथा - पुं० बालकः दृशनीयः (बालक देखने योग्य है)। स्त्री० - मता दृशनीया (मता देखने योग्य है)। नपुं० - राजगृह दृशनीयम् (राजगृह देखने योग्य है)।